

Sam Harris

New York Times bestselling author

LIBER
ARBITRU

Un eseu antrenant și percutant al unuia
dintre cei mai scilpitori savanți în viață.

PAUL BLOOM

Originile inconștiente ale voinței

Suntem conștienți de o foarte mică parte a informațiilor pe care le procesează creierul nostru la un moment dat.¹ Deși observăm permanent schimbările din experiențele pe care le trăim – gânduri, stare de spirit, percepție, comportament etc. –, nu suntem deloc conștienți de procesele neurofiziologice care le produc. De fapt, nu suntem martori de încredere ai propriilor experiențe. Doar privindu-ți chipul sau ascultându-ți tonul vocii, e posibil ca oamenii din jur să știe mai multe decât tine despre dispoziția și motivațiile tale.

Adesea, îmi încep ziua cu o cană cu cafea sau cu ceai – uneori, două. În această dimineață, am ales cafeaua (două). De ce nu ceai? Habar nu am. Am simțit mai mult nevoia de cafea decât de ceai și am fost liber să beau ce am vrut. Am ales în mod conștient cafeaua în defavoarea ceaiului? Nu. Decizia a fost luată pentru mine de procese din creierul meu pe care eu, ca martor conștient al propriilor gânduri și acțiuni, nu le pot analiza sau influența. M-aș fi putut „răzgândi“ și să prefer ceaiul înainte ca băutorul de cafea ce sunt să-și satisfacă nevoia? Da, dar acest impuls ar fi fost tot produsul unor cauze inconștiente. De ce nu s-a manifestat azi-dimineață? De ce s-ar putea să apară în

viitor? N-am nici cea mai vagă idee. Intenția de a face un lucru și nu altul nu-și are originea în mintea conștientă – mai degrabă, *apare* în mintea conștientă, precum orice alt gând sau impuls care i s-ar putea opune.

Fiziologul Benjamin Libet este cunoscut pentru că a folosit EEG-ul pentru a demonstra că activitatea cerebrală din zona cortexului motor poate fi detectată cu 300 de milisecunde înainte ca o persoană să decidă să se miște.² Alt laborator i-a continuat munca folosind imagistica prin rezonanță magnetică nucleară funcțională (IRMf). Subiecților li s-a cerut să apese unul dintre două butoane pe care le aveau la dispoziție în timp ce priveau pe un ecran un „ceas” compus din secvențe aleatorii de litere. Trebuiau să semnaleze ce literă era vizibilă în momentul în care decideau să apese un buton sau altul. Cercetătorii au descoperit două regiuni cerebrale care indicau ce buton vor apăsa subiecții cu *șapte până la zece secunde* înainte ca decizia să fie luată în mod conștient.³ Mai recent, scanări ale cortexului au arătat că activitatea a aproape 256 de neuroni a fost suficientă pentru a prezice cu o acuratețe de 80% decizia unei persoane de a face o mișcare cu 700 de milisecunde înainte ca ea să devină conștientă de asta.⁴

Aceste descoperiri sunt dificil de corelat cu ideea că suntem autorii conștienți ai acțiunilor noastre. Un fapt pare acum de necontestat: cu câteva momente înainte de a fi conștient de cum vei acționa – un interval în care ai impresia că ai libertatea deplină de a te comporta așa cum dorești –, creierul tău a stabilit deja ce vei face. Apoi devii conștient de „decizie” și crezi că tu ești cel care o ia.

Distincția dintre regiunile cerebrale „inferioare” și cele „superioare” nu ne oferă nicio consolare: eu, ca martor

conștient al propriei experiențe, nu pot iniția niciun proces în cortexul meu prefrontal, așa cum nu pot să-i poruncesc inimii mele să bată. Va exista mereu un interval între primele procese neurofiziologice care nasc următorul meu gând conștient și gândul în sine. Și chiar dacă nu ar exista – chiar dacă toate stările mintale s-ar produce simultan cu stările cerebrale care stau la baza lor –, nu pot hotărî ce voi gândi mai departe sau ce voi intenționa să fac până când gândul și intenția nu devin clare. Care va fi următoarea mea stare mintală? Nu știu – ea, pur și simplu, apare. Și, atunci, sunt eu liber?

..*

Imaginează-ți un aparat perfect de scanare a creierului, care ne-ar permite să detectăm și să interpretăm cele mai subtile schimbări în funcționarea cerebrală. Ai putea să-ți petreci o oră gândind și acționând liber în laborator, doar pentru a descoperi că oamenii de știință au fost capabili să-ți înregistreze gândurile și acțiunile cu câteva momente înainte ca ele să apară. De pildă, la exact zece minute și zece secunde de la începerea unui experiment, ai decide să iei o revistă de pe o masă și să începi să o citești, dar aparatul ar arăta că vei face asta cu patru secunde înainte, iar cercetătorii chiar ar ști ce revistă anume vei alege. Te afunzi un timp în lectură, apoi te plictisești și renunți; experimentatorii ar ști cu o secundă înainte că te vei opri și ar putea să-ți spună care a fost ultima frază citită.

Iar asta s-ar întâmpla oricând: ai putea încerca să-ți aduci aminte numele coordonatorului studiului, dar constăți că l-ai uitat; un minut mai târziu crezi că știi – e „Brent“, când, de fapt, este „Brett“. După ce pleci de la laborator,

decizi să te duci să-ți cumperi pantofi, dar îți dai seama că este ziua în care băiatul tău iese mai devreme de la școală, deci nu ai avea suficient timp să mergi la magazin. Imaginează-ți cum ar fi să vezi un jurnal cronologic al acestor evenimente mintale, împreună cu un video al comportamentului tău, care să demonstreze că oamenii de știință ți-au cunoscut gândurile și acțiunile înainte ca tu să le știi. Ai continua, desigur, să te simți liber în orice clipă prezentă, dar faptul că altcineva a fost capabil să afle ce vei gândi și cum vei acționa, înainte să știi tu, te-ar determina să pricepi ce este cu adevărat sentimentul libertății – o *iluzie*. Dacă legile naturii nu ne apar majorității dintre noi ca fiind incompatibile cu liberul-arbitru, asta se întâmplă deoarece nu ne-am închipuit cum s-ar manifesta comportamentul uman dacă toate relațiile de tip cauză-efect ar fi înțelese.

Cazul pe care-l construiesc împotriva liberului-arbitru, și este important să subliniez asta, nu se bazează pe materialismul filozofic (ipoteza că realitatea este, în esență, pur fizică). Este mai mult decât evident faptul că (majoritatea, dacă nu toate) procesele mintale sunt produsele unor mecanisme fizice. Creierul este un sistem fizic, în întregime supus legilor naturii – și avem toate motivele să credem că schimbările în modul lui de funcționare și în structura sa materială ne determină gândurile și acțiunile. Dar chiar dacă mintea umană ar fi produsul sufletului, niciunul dintre argumentele mele nu s-ar schimba. Niște mecanisme sufletești inconștiente nu ți-ar lăsa mai multă libertate decât cele fiziologice, inconștiente, ale creierului.

Dacă nu știi ce va face sufletul tău în următoarele momente, nu deții controlul. E un fapt evident adevărat mai ales în situațiile în care un individ și-ar dori să simtă sau să se comporte diferit decât o face: gândește-te la milioanele de creștini practicanți ale căror suflete se întâmplă să fie homosexuale, predispuse la obezitate sau plictisite de rugăciuni. Totuși, existența liberului-arbitru nu este dovedită de faptul că o persoană a acționat exact așa cum, în retrospectivă, și-a dorit să o facă. Sufletul care îți permite să-ți urmezi dieta este la fel de misterios precum cel care te tentează să mănânci plăcintă cu cireșe la micul dejun.

Există, desigur, o diferență clară între acțiunile voluntare și cele involuntare, dar ea nu susține deloc ideea populară a liberului-arbitru (așa cum nici nu depinde de ea). O acțiune voluntară este însoțită de intenția clară de a o duce la îndeplinire, pe când o acțiune involuntară nu. Inutil să mai zic, această diferență poate fi identificată la nivel cerebral. Iar ceea ce o persoană intenționează să facă spune o mulțime de lucruri despre ea. E logic să ne comportăm diferit față de un bărbat căruia îi place să omoare copii în comparație cu unul care a lovit și a ucis un copil când conducea mașina – deoarece, ținând cont de comportamentul primului, avem deja destule informații pentru a-i prezice viitoarele acțiuni. Dar cum se nasc intențiile, și ce le determină să fie de un anumit fel, rămâne un mister, în termeni subiectivi. Impresia că avem liber-arbitru se bazează pe eșecul nostru de a evalua corect următoarea situație: nu știm ce intenționăm să facem până când intenția nu devine conștientă. Pentru a o înțelege ar trebui să ne dăm seama că nu suntem autorii

propriilor gânduri și acțiuni în modul în care oamenii presupun, de obicei, acest lucru.

Desigur, astfel de idei nu fac mai puțin importantă libertatea socială și politică. Libertatea de a face ceea ce intenționezi, și nu altfel, e la fel de valoroasă ca întotdeauna. Un pistol la tâmplă este o problemă ce trebuie rezolvată, indiferent de intențiile de la baza ei. Dar ideea că noi, ca ființe conștiente, suntem profund responsabile de caracteristicile proceselor noastre mintale și de comportamentul declanșat de ele este pur și simplu imposibil de pus în acord cu realitatea.

Închipuie-ți ce ar însemna să ai cu adevărat liber-arbitru. Ar trebui să fii conștient de toți factorii care-ți provoacă gândurile și acțiunile și ar trebui să-i controlezi în întregime. Dar ne confruntăm cu un paradox care viciază însăși noțiunea de libertate – căci ce ar influența influențele? Mai multe influențe? Căci niciuna dintre aceste stări mintale aleatorii nu ești tu. Nu controlezi furtuna și nu ești pierdut în ea. Tu *ești* furtuna.

Dacă schimbi tema discuției

Pot să spun fără să greșesc că nimeni nu a analizat cu atenție existența liberului-arbitru, deoarece ea promite foarte multe ca idee abstractă. Perpetuarea acestei noțiuni se datorează faptului că mulți oameni *simt* că sunt autorii liberi ai propriilor gânduri și acțiuni (oricât de greu ar fi să dăm sens acestui fapt în termeni logici sau științifici). Așadar, ideea liberului-arbitru se naște dintr-o trăire subiectivă. Totuși, este foarte ușor să pierzi din vedere acest adevăr psihologic odată ce apelezi la filozofie.

În filozofie, găsim trei abordări principale ale problemei: *determinismul*, *libertarianismul* și *compatibilismul*. Atât determinismul, cât și libertarianismul susțin același lucru: dacă comportamentul nostru este provocat în totalitate de cauze subiacente, liberul-arbitru este o iluzie. (Din acest motiv, ambele perspective sunt considerate „incompatibiliste“.) Determiniștii cred că, pur și simplu, așa funcționează lumea noastră, iar libertarienii (fără nicio legătură cu filozofia politică denumită la fel) susțin că acțiunile umane trebuie să se ridice, ca prin magie, deasupra planului cauzalității fizice. Uneori, libertarienii invocă existența unei entități metafizice, precum sufletul, ca vehicul al voințelor noastre libere. Însă compatibiliștii

sunt convinși că determiniștii și libertarienii sunt confuzi și că liberul-arbitru este compatibil cu adevărul determinismului.

În prezent, singura poziție filozofică respectabilă față de liberul-arbitru este compatibilismul – asta deoarece știm că determinismul, în toate aspectele relevante pentru comportamentul uman, este adevărat. Procese neuronale inconștiente ne determină gândurile și acțiunile, iar ele, la rândul lor, sunt provocate de cauze anterioare, de care nu suntem conștienți la nivel subiectiv. Totuși, „liberul-arbitru“ pe care-l apără compatibiliștii nu este liberul-arbitru pe care simt majoritatea oamenilor că-l au.

În general, compatibiliștii susțin că o persoană este liberă atât timp cât ea nu e constrânsă de nevoi interne sau de influențe externe care ar putea-o împiedica să acționeze în funcție de dorințele și intențiile sale actuale. Dacă vrei și o a doua cupă de înghețată și nimeni nu te forțează să o mănânci, atunci faptul că savurezi încă o cupă de înghețată este dovada de netăgăduit a libertății voinței tale. Totuși, adevărul este că oamenii pretind că au o autonomie mai mare decât atât. Intuițiile noastre morale și imaginea noastră corporală sunt ancorate de simțământul că suntem *sursa conștientă* a gândurilor și acțiunilor noastre. Când decidem cu cine să ne căsătorim sau ce carte să citim, nu ne simțim constrânși de evenimente anterioare asupra cărora nu avem niciun control. Credem că libertatea, pe care presupunem că o avem și pe care o atribuim cu ușurință altora, scapă influenței cauzelor subiacente impersonale. Iar din momentul în care constatăm că aceste cauze sunt, realmente, active, nu mai putem să ne agățăm de noțiunile convenționale ale responsabilității personale.⁵

Ce înseamnă să susții că violatorii și criminalii acționează în baza liberului lor arbitru? Dacă ideea respectivă are vreo semnificație, atunci aceasta este că ei s-ar fi putut comporta diferit – nu ca victime ale unor influențe aleatorii, asupra cărora nu au niciun control, ci ca indivizi conștienți, care sunt liberi să gândească și să acționeze în orice alt mod. A spune că ei ar fi putut să *nu* violeze sau să *nu* omoare înseamnă a susține că ei ar fi fost capabili să reziste impulsului de a acționa astfel (sau că ar fi putut să evite să simtă impulsul respectiv de la bun început) – cu universul, inclusiv creierul lor, rămânând în exact aceeași stare în care era când ei au comis fărădelegile. Presupunând că infractorii violenți au o asemenea libertate, noi îi considerăm vinovați pentru acțiunile lor. Dar fără ea, rostul învinovățirii dispare brusc și chiar și cei mai înspăimântători sociopați par să fie ei înșiși victime. În clipa în care ne dăm seama de avalanșa de cauze care precedă deciziile lor conștiente, cu rădăcini în copilărie și dincolo de ea, vina lor începe să dispară.

Compatibiliștii au scris mult pe tema asta în efortul de a clarifica toate aspectele problemei.⁶ Mai mult decât în orice domeniu al filozofiei academice, rezultatul pare preluat din teologie. (Nu cred că e o întâmplare. Efortul a fost inițial unul de a nu permite legilor naturii să ne fure o iluzie prețioasă.) Așa cum susțin compatibiliștii, dacă un om vrea să comită o crimă și acționează în consecință pentru a-și îndeplini dorința, acțiunile sale îi dovedesc libertatea voinței. Atât din perspectivă morală, cât și din perspectivă științifică, această idee pare, în mod deliberat, obtuză. Oamenii au multe dorințe opuse – iar unele dintre ele le par patologice (adică, de *nedorit*) chiar și acelor care

le cad pradă. Multe persoane se lasă conduse de numeroase scopuri și aspirații incompatibile: vrei să-ți termini treaba, dar, în același timp, vrei să te oprești ca să te joci cu copiii; speri să te lași de fumat, dar tânjești după următoarea țigară; te străduiești din răzputeri să economisești bani, dar ești tentat să cumperi un nou computer. Unde este libertatea când una dintre aceste dorințe triumfă, în mod inexplicabil, în fața celei opuse ei?

Compatibilismul are însă o problemă mult mai serioasă – căci unde e libertatea de a-ți dori ceva fără niciun fel de conflict interior? Unde e libertatea în satisfacția deplină față de propriile gânduri, intenții și față de acțiunile declanșate de ele când acestea sunt produsele unor evenimente anterioare, care au existat fără ca tu să ai vreun rol în producerea lor?

De exemplu, tocmai am băut un pahar cu apă și am fost total împăcat cu decizia. Mi-era sete și băutul apei se potrivește perfect cu imaginea mea despre mine însumi când am nevoie să mă hidratez. Dacă aș fi băut o bere dis-de-dimineată, probabil m-aș fi simțit vinovat; dar, la orice oră din zi și din noapte, nu mă voi simți prost că am băut un pahar cu apă și satisfacția e completă. Unde-i libertatea în acest fapt? Poate fi adevărat că, dacă aș fi vrut să acționez diferit, aș fi putut s-o fac, dar, cu toate astea, sunt constrâns să fac ceea ce, efectiv, îmi doresc. Și nu-mi pot determina dorințele și nu pot să decid de dinainte care dintre ele îmi va fi folositoare. Viața mintală îmi este, pur și simplu, acordată de cosmos. De ce nu am hotărât să beau un pahar cu suc? Nici nu mi-a trecut prin cap. Sunt liber să fac *ceea ce nu-mi trece prin cap să fac*? Evident că nu.